

Egy születő monografikus alkotás hozadékai

Máig szóló tanulságok

Egzakt módon csak nehezen volna felmérhető, hogy az egyetemek a 90-es évekbe átlépve mennyiben befolyásolták a közgondolkodás fejlődését. A konkrét társadalmi hatásokat tekintve inkább mérhető, illetve értékelhető, hogy például a karokon művelt tudományágazatok szinte mindegyike növekvő közreműködést vállalt pl. az utóbbi évtizedek jogalkotási (kodifikációs) munkálatainak az előkészítésében. Ebből, illetve az új jogász nemzedékek nevelése által a közgondolkodásra gyakorolt hatásból tehát arra következtethetünk, hogy az egyetemek a jelenkor társadalmi elvárásaihoz méltó szerepet töltenek be a magyar szellemi élet, illetve a közgondolkodás fejlődésében. Jogos ez a következtetés a tudományos utánpótlás, illetve a tudományos igazságok útján történő emberformálás vonatkozásában is, annak ellenére, hogy a hazai modern egyetemek a nyilván korszakot alkotó előrelépések dacára sem tudták megőrizni, pl. a tudományos graduációhoz fűződő jogait. Ezt a funkciót – miként ismeretes – az önmagában is tudományos nagyüzemmé formálódó hazai egyetemek átadni kényszerültek az országos méretekben szervezett ún. tudományos minősítő bizottságoknak. Ez a munkamegosztás elvitathatatlanul sok értékes eredményt hozott a tudományos minősítés rendezetté tételében és a környező országok közel egységes gyakorlatának a kialakításában, de mindmáig nem tette meggyőzővé a korszerű tudományos szinten működő főtanodáink (így elsődlegesen az egyetemeink, sőt esetenként a tudományos képzést ténylegesen vállaló főiskoláink egynémelyike) tudományos fokozatadó jogának a feladását. Nem pótolhatta ezt az egyetemi doktori fokozat megszerzésének a kiterjesztő gyakorlata sem, amely egyes szakokon ismét a megidézett évtizedekben bontakozhatott ki. Nem, mert az *egyetem tudományos nagyüzemmé* válása, illetve az erre irányuló szakadatlan törekvésnek *elvitathatatlanul magában kellett volna foglalnia az MTA illetékes szerveivel teljesen egyenlő rangú tudományos graduálás lehetővé tételét*, mert a tudományos minősítő bizottságok gyakorlata nemzetközi méretekben is jelezte már, hogy csak az egyetemek közvetlen közreműködésével lehetett megnyugtató eredményt elérni a fokozat megszerzését célzó, értekezés megítélésében. A formálisan kihelyezett minősítő viták gyakorlata helyett tehát racionálisabbnak tűnt, ha végre a minősítést minden esetben odahelyeztük, ahol az adott tudományág meghatározó jellegű bázisai eredményesen működtek.

Ennek ellenére az MTA doktori fokozat ismét determináns tényezővé válhatt az egyetemi tanári (professzori) kinevezéseknél, amit ma már a minőség-

biztosítás eszközeként aposztrofálunk. Nyilvánvaló bár, hogy ez a változás az egyetemek habilitációs eljárásának devalválását eredményezte, illetve maga mögött hagyta az eltérő követelményszinten alapuló kinevezéseket. Felemás maradt tehát ez a változás, mint sok minden más, amit a kompromisszumos átalakulás hozadékaként ismerünk.

A modern egyetemi rendszerek immár nem egy nagy reputációval rendelkező intézményének a történelmi tapasztalatai alapján juthattunk el az ún. *venia legendi* hasonlóan problematikus gyakorlatához. Általában a tudományos munkára való alkalmasságot kifejező akadémiai (kandidátusi), újabban a PhD tudományos fokozat megszerzését követte (követi) egyfajta sajátos graduális promócióvá válva *az egyetemi docensi kinevezés, gyakran szinte minden didaktikai kritérium figyelmen kívül hagyásával*. Pedig, mint látható, éppen a harmadik nagy (egyetemi) világmodell útvesztőit megjárt népeink történelmi tapasztalatai bizonyítják igen meggyőzően, hogy a tudományos, illetve oktatói utánpótlásra kiszemelteknek a tudományos igazságok hirdetésére is módszeresen fel kell készülniük. A módszertani-didaktikai ismeretszerzésnek, illetve bizonyos ide sorolható készségeknek a meglétéről kellene megbizonyosodnunk tehát ahhoz, hogy a jól ismert anomáliák kiküszöbölhetőek legyenek. Valamiféle célravezető megoldást sürget újabban az az egyébként jogos (kormányzati) elvárás, hogy az akadémiai kutatóbázisok neves szakemberei egyre nagyobb teret kapjanak a közvetlen (tudományos) személyiségformáló tevékenységben, vagyis a különböző szintű főtanodáink képzési feladataiban. Így viszont pl. a pedagógiai (és tanárképző) tevékenységtől távolálló szakokon – *ab ovo* – nagy számban kerül be a tudomány igazságainak a közvetítésére módszeresen fel nem készült szakember az egyetemi oktató- nevelőmunkába.

Nem kétséges, hogy ezeket az ismereteket, sőt egy bizonyos szintű jártasságot is meg lehet szerezni az intellektuális munka más területein. Mégsem volna haszontalan, ha ezek a jeles szakemberek talán éppen újszerű és a megszokottnál (illetve a módszeresen megszerzetttnél is) eredményesebb, prelegáló és gyakorló (demonstratív) munkásságukat láttathatnák. Elfogadhatatlan persze az az újabb gyakorlat is, hogy a jelöltek ma már a habilitációs eljárásban a nyilvános előadásoknak bár alávetik magukat, de az elhangzottak polemikusan elemzése elől oktanul elzárkóznak az egyetemi szabályzatok. Évszázadok tapasztalatai bizonyítják pedig, hogy a „nyilvános vitatkozások” (*disputationes*) tudományos eszmék és igazságok születésének tűzhelyei, illetve a sarlatánság távoltartásának eszközei lehetnek. Nem egyszerűen a tanszabadság egyes, kellően ki nem aknázott intézményéhez való mechanikus visszatérést hirdetünk ezzel tehát, hanem azt, hogy *ami a társadalmi tapasztalatok útján igazolt, annak a létjogosultsága nem vitatható*.

Hasonló konzekvenciákra juthatunk természetesen az értékelő (vizsgáztató) gyakorlat anomáliáinak a felszámolására célozva. Nyilván paradox helyzet, hogy a negyedik nagy (egyetemi) világmodellnek (a tudományos nagyüzemnek) a tudomány szabadságával ölelkező demokratizmusát tévesen úgy értelmezzük, hogy aki az egyetemi oktatói stallumok valamelyikével rendelkezik, az

már (többnyire) mindenféle vizsgát ki is vehet. Sok tekintetben az idekapcsolódó hibás gyakorlatból fakad a hiábavaló törekvésünk az egyetemek vizsgacentrikus jellegének a leküzdése területén.

Hogyan mérlegelhetne objektív módon az az oktató, akinek a judiciuma nem módszeresen kimunkált. A jogász számára ez a megállapítás alapvető, mégis hányan és mennyi ideig vizsgáztatnak oktatóink úgy, hogy pl. az ismeretek egymásra épülésének az elemi szabályait sem ismerik. Jó, ha ezek az ismeretek a rátermett emberben többnyire a tapasztalati tények nyomán viszonylag hamar kialakulnak. Bármily rövid legyen viszont ez az idő, nyilván egy sor *kellően meg nem alapozott judicium születik, amely a tudomány útján történő személyiségformálásunk értékét csökkentti*. Úgy tűnik tehát, hogy a mai modern követelményrendszerünk értékeinek a megőrzését szolgálva tudományágazonként változatos, de nagyon is konkrét didaktikai elvárásokat kellene érvényesíteni a vizsgáztatási jogok gyakorlásában. E téren némi érdekeltségi rendszer jó értelemben vett felhasználására is sor kerülhetne, miután éppen az oly sokat bírált tanpénz (vizsgadíj) fonákjait ismerve, ugyancsak felhasználhatnánk, illetve a gyakorlatban fel is használjuk az intézmény racionális elemeit.

Az egyre jobban előtérbe kerülő interdiszciplináris ismeretek megszerzéséhez csak úgy, mint a specializálódáshoz az újabbkori viszonyok között is érdekek fűződnek. Ezek az érdekek pedig akkor fejeznek ki igazában társadalmi érdeket, ha egyben alkalmasak az egyéni érdekek kifejezésére. Mindazoknak tehát, akik ma az átlaghallgató igényeit meghaladó szellemi erejüket kihasználatlanul hagyva töltik el egyetemi éveiket, lehetőséget kellene biztosítani a számukra fontos ismeretek megszerzésére, akár anyagi áldozatvállalásuk árán is. Miként, hogy a felkészültebb – netán a specializálódást is eredményesen szolgáló – tudós elme se kényszerüljön a rutinszerű melléktevékenységre csupán azért, mert nem tudja kamatoztatni a tudást. A társadalomnak és az egyénnek is többbe kerül, ha az arra alkalmas hallgató a másod- és harmaddiploma megszerzésének az útját kénytelen járni. *A karok és egyetemek közötti áthallgatás* lehetővé tételét is magába foglalja ez az igény, amely egyben akár a speciális, akár pedig az *interdiszciplináris felkészültség honorálásának az útjait is kialakíthatná*. Nagy luxus ugyanis a mai gyakorlatban, hogy ez a többletérték a másod- és mellékfoglalkozások útvesztőiben realizálódik és egyben a megalapozatlan (illetve a társadalmilag haszontalan) ambícióknak a melegágyává lehet. (Ld. a nepperek áldatlan tevékenységét.)

A Lehrsreiheit-szisztéma ma is tanulságos társadalmi tapasztalatainak egyike, hogy az érdekeltség az egyik „*leghatásosabb emeltyű*” a tudomány szabadságának a kiteljesedésében. A ma születő egyetem korszakalkotóan új vonásait akkor veszíti el, ha az ilyen és hasonló társadalmi tapasztalatokat figyelmen kívül hagyva tör a korszerűsége. Ez a sors vár például a kiscsoportos gyakorlati oktatási szisztémánk el nem vitatható értékeire is, ha abban az oktató és a hallgató együttes munkája (ha úgy tetszik egyeteme) nem jut érvényre. Tudományos nagyüzemmé csak úgy válunk, ha az a bizonyos személyiségfor-

málás a legkisebb közösségek szintjén is effektív munkává válik úgy az előadó, mint a befogadó részéről. Ez egyébként az egyetlen hatásos ellenszere annak is, nehogy a felhasznált tudományos ismereteink megmerevedjenek, nehogy a katedra a rosszul értelmezett „lezárt” ismeretek fórumává váljék. Átvitt értelemben is igaz persze, hogy a *túlszabályozott egyetemi munka gyengíti a tudomány szabadságát*. Az adminisztratív tevékenység túltengése ugyanis nagymértékben a túlszabályozásból származik. Ez a magyarázata annak, hogy a 80-as évek hatályos egyetemi jogszabálygyűjteményeit csakúgy figyelmen kívül hagyta a hallgató, mint az oktatási rendszerünkről szóló átfogó jogi szabályozást. Jogos a kérdés tehát, hogy az általunk is felidézett, szinte permanens reformtörekvés az utóbbi évtizedek folyamán egészében nem hordja-e magán a túldimenzionáltság jegyeit.

Az intellektuális tevékenység ama sajátos koncentrálttsága, ami a modern egyetem életével együtt jár, valóban nagyfokú megfontoltságot és hozzáértést kíván az idevágó releváns viszonyok formálásában. Sőt, jól tudjuk, hogy a történelmi fejlődés meghatározó szerepe sem hagyható figyelmen kívül a modern egyetemi rendszerek fejlődésében. Ilyen értelemben egy-egy tudományágazat sorsfordulatait követve mutattuk be az újabb kori egyetemi modellt, a tudományos nagyüzem kialakulásának az útjait. Ami pedig ilyen értelemben nálunk lezajlott – illetve bizonyos értelemben mindmáig zajlik – azt csak a felületes szemlélő tekintheti a permanens-reformok korszakának.

A szó pejoratív értelmében persze *permanens reformok* is kísérték, illetve kísérik a XXI. századi *modern egyetemi modell kiformalódását*. Ezeket a formális és bürokratikus, a túlszabályozást és a voluntarista-döntéseket is magukban hordozó törekvéseket azonban több-kevesebb eredményességgel maga alá gyűrte a születő új egyetemi rendszer. Azért történhetett ez így, mert ezek a jelenségek a negyedik nagy világmodell, az integrált tudományos nagyüzem születésének a fájdalmait tehetik csak érzékelhetőbbé, de nem tudják tartósan befolyásolni a kor követelményeit. Az elrettentő (jobbára meghaladott) példák helyett idézzük fel csupán, hogy az egyetemi szervezeti szabályzatok gyakori megújítása és az azzal járó felesleges szellemi erőpazarlás nyilván csak a közbülső időkben lezajlott intézményrendszer-változásokat követi (regisztrálja) jól, rosszul. A tartalmi változások ott zajlottak a második világháborút követő első koalíciós évek részletszabályaiban, amelyek az új egyetemi modell alapelemeit rakták le.

A nagy zajjal meghirdetett újabb és újabb *tantervi irányelv-kibocsátás* is hasonló példák hordozója volt, miután a vérszegény eredmény sorra megkérdőjelezte ezeket a törekvéseket. Az új egyetemi modell egymásba fonódó reformkorszakának azonban van egy alapvető sajátossága, ami ezt az ismert nagy egyetemi reformoktól megkülönbözteti. Miként mondtuk, a hazai viszonyaink között *soha nem éltek át az egyetemek olyan mélységű és értékű változást*, mint amely pl. a rendszerváltó társadalmi átalakulásunk időszakában kibontakozott. Ebben a szférában is bebizonyosodott tehát, hogy az alapvető társadalmi fordulat milyensége, vagyis az áttérés módozata a meghatározó az intézmény-

rendszerek modellé formálódásában. Így a Janus-arcú magyar tanszabadság-rendszerünk torzulásainak a felszámolásában a felületes szemlélő vélemezhetette csupán a polgári demokratikus követelmények végrehajtását. Elsőként ugyanis ezek a változások törték át hatásosan a volt uralkodó körök műveltségi monopóliumát, és ezzel egyidejűleg tárult szélesre a tudomány szabadsága is, így látható, pl. hogy mire az új (első) egyetemi szervezeti szabályzat napvilágot látott (1950), gyökeresen megváltozott az a tudományos igazságok által vezérelt személyiségformálás, amely mindig is a főtanodák feladata maradt. Szinte empirikusan kitapintható volt az a lényeges tartalmi változás, amely persze a tanár, illetve a tanuló egymáshoz való viszonyát is gyökeresen megváltoztatta. A modern egyetem páratlan metamorfózisa azonban éppen a fentiekből fakadóan része csupán a XX. századi történelem legnagyobb jelentőségű társadalmi átalakulásának. *Az oktató és a hallgató történelmi egymásra találásának*, kettejük egészséges szimbiózisának *tehát elháríthatatlanul ki kell alakulnia* a születő új egyetemi modell keretei között. Két végtelenségig lehetséges a jól felfogott történelmi tapasztalatok szerint: vagy nem alakul ki ez a termékeny munkakapcsolat, vagy formálissá silányul. Ma ez utóbbi az objektív veszélytényező, miután az igazán kreatív oktatói-hallgatói munkakapcsolatot a betegesen vizsgacentrikus egyetemi élet paralizálja. Nem is beszélve azokról az anomáliákról, amelyek a beidegződésből, az elvtelenségből és gyakran a kényszerpályára szorult tanszabadság-rendszer meghaladott elemeinek az újjáélesztéséből fakadnak. Utaljunk csak arra, hogy a régi szisztéma történelmileg megszentelt külsőségei milyen gyorsan újjáéledtek az új egyetemi rendszerben. Mindezek persze elviselhetők, ha azok a rendszer lényegét és a modell történelmi hivatását nem gátolják. A tananyagkövető, recitatív jellegű (kiscsoportos) gyakorlati oktatásról azonban már egyszer – méghozzá igen súlyos történelmi helyzetben – derült ki, hogy az a modern egyetemtól idegen.

Végezetül szóljunk néhány szót arról is, hogy a tanszemélyzet, illetve az oktató-nevelőmunkát közvetlenül szolgáló apparátusok létszámának a páratlan méretű felfutásából és az azzal szembeállított hallgatói arányszámokból következőnk gyakran a régi és az új szisztéma alapvető különbségeire. A modern egyetem tudományos nagyüzemmé válása is azt a képzetet erősítette, hogy a *születő új modell* egy különösen *intenzív tudományos személyiségformálásra lesz képes*. A valóságban azonban sok minden illúziónak bizonyult, akárcsak a régi szisztémával szembeállítva. Volt olyan intézményünk, ahol egy oktatóra alig egy-két hallgató esett, de ettől nem lett intenzívebb az oktatás, sőt a társadalmi igény rohamosan visszaesett az itt képviselt tudományágzatok iránt. Túlméretezettség, megalománia, illetve az intézményrendszer voluntarista kiterjesztése egyaránt megtalálható ezeknek az anomáliáknak a kifejlődésében. Annak ellenére, hogy kis országban élünk, a viszonylag kisméretű egyetemeink még tudományos nagyüzemmé lehetnek persze, de semmiképpen sem a létszám egészségtelen felfuttatása által. Helyenként már-már szemmel látható, hogy a kreatív munkára alkalmas, ún. belső húzóerőanyagok kifejezetten

azért kapnak megalázóan alacsony anyagi és erkölcsi elismerést, mert az erőt a belső munkaerő-felesleg felemésztette. *Ennél is súlyosabb jelenség azonban, ha ismét kialakulhat „az egyetem hallgató nélkül”,* mely egyes ágazatokban a perte jelen van, másutt pedig a teljes érdektelenségbe, illetve az igénytelenségbe burkolva hódít teret. A minőség és a követelmények hiánya helyel-közzel olyan mértékűvé lett az új egyetemi rendszer keretei között, hogy az már az ismert „in absentia” hallgatás fonákjait idézi. Mindez persze már csak annyiban tartozik a művelődéstörténet kompetenciájába, hogy azokat valóban törekedjünk a nem is olyan régen lezajlott (és elszenvedett) társadalmi tapasztalatainkkal szembevetni. Ebből azonban lassan az is nyilvánvaló már, hogy a ránk maradt „sok haszontalan formáság”-ot jóval meghaladó veszélyek leselkednek ránk. Téved a T. Olvasó, ha azt hiszi, hogy ez a mementó csupán az egyetemi szintű nevelésügyünk szervezőinek szól. Sokkal inkább kellene, hogy alulról, intézményi szinteken jelentkezzenek ismét a megújulás igénye, ami persze nálunk sem más, mint a tudomány szabadságáért folytatott szakadatlan küzdelem. Legyen bár az eddiginél kevésbé aktuális mindez a mi XXI. századunkban újjászülető felsőoktatásunk számára.

Ez is torzó – gondolja magában a T. Olvasó, mert éppen ott szakad meg az érintett logikai sor, ahol az újabb legiszlációs törekvés az alig tagadható reformok szükségességét hirdetve a történelmileg megszentelt társadalmi tapasztalatokat akarja ignorálni. Bolognára, a harmadik nagy világmodell példájára, az angol-amerikai college-rendszer egyedül üdvözítő voltára hivatkozik ezúttal a jogalkotó. Főként az angol, illetve az észak-amerikai térség egyetemei azonban eredetileg maguk is a történelmi előképekhez kötődtek. Sőt, az angol college-rendszert úgy ismerte meg a modern világ, mint a nemesen művelt emberek nevelésére alkalmas rendszert, amely a történelmileg megszentelt tradíciók alapján állt. (Modelli di Università. Perugia, 1975.) Newton egyeteme (Oxford) tehát csakúgy, mint az újkor századaiban eleink által megismert modell történelmi képződmény volt. Így a modern világ kifejlődését követően is a hét szabad művészet kitüntetettjei (Bachelor of art) azok lehettek, akik tanáraik felügyelete alatt az angol gentlemant jellemző műveltségükkel kitűntek az ősi eredetű vitaközpontokon. A gazdag alapítványok által fenntartott modell már az őseredők idején ismerte az egyetemi autonómiát és az egyetemi élet gazdag közösségi hagyományait is kifejlesztette. Dell Adami Rezső találóan mondotta erről, hogy „páratlanul gazdag utat tett meg ez a modell és az egyre növekvő anyagi háttérrel is garantálhatta a United Kingdom keretei közt élő gazdag polgári társadalom”.

Az adott világmodell észak-amerikai változata is a történelmi hagyományok emlőin nevelkedett. A bostoni (1636), avagy a baltimore-i (1867) egyetemek alapjait egyaránt az angol college-rendszer szerint rakták le. (Lóczka, 1937) Még a gazdag alapítványi rendszer (a két Morrill Act, 1866, 1890) is in flagranti tetten érhető. De hát – kérdezhetnénk – *hol vannak minálunk ezek a modern társadalom kiteljesedését szolgáló gazdag alapítványok, amelyek az egyetemi auto-*

nómiát, a politika direkt beavatkozásának a felszámolását (az egyetemi vagyoni elidegeníthetlenségét) és a rendszer demokratizmusát garantálták.

Az EU egyetemek Magna Chartája (A bolognai nyilatkozat) pedig elvitathatatlan kondíciókként sorolja az alábbiakat:

- Az egyetemek (pedig) autonóm intézmények a modern társadalom szívében.
- Az egyetemek alapvető feladatainak (a Tanításnak és a tudományos kutatásnak) pedig vitathatatlanul függetlennek kell lennie a politikai hatalomtól, hogy
- az universitas kettős történelmi hivatása egymástól el nem választható,
- és (hogy) az alapkövetelmények anyagi háttérét, vagyis az egyetemi tulajdonlás biztonságát az adott állami szervek kötelesek legyenek megvédeni.

E nélkül ugyanis nincs és nem is lehet modern egyetemi autonómiáról beszélni, mert a képviseleti rendszerben, az államhatalmi ágazatok bármelyikében ciklusonként felhatalmazottak egyike sem lehet tulajdonosa az egyetemi javaknak. Ezért mondjuk, hogy a rendszerváltásnak mindenekelőtt rendeznie kellett volna az egyetemi tulajdonlás ügyét, illetve az ilyenként lepusztult javak in integrum restitúcióját kellene mindenképpen helyreállítani ahhoz, hogy a bolognai ajánlásokkal élni tudó intézményeinknek a modern világ követelményeihez való felzárkózási törekvéseit ciklusokon átívelő következetességgel önállóan is támogathatnánk. Ez a törekvés pedig – lett legyen az az angol-amerikai, a klasszikus francia, avagy porosz-német világmodellek valamelyikéhez sorolható reform törvény, csakis az Eötvös-i alázattal és felelősséggel szabad felvállalni. Ennek példaként idézhetem az „1848. évi Magyar Egyetem Alapszabályai” c. tervezetet, amely a tudomány (és a tanszabadságát rögzítő törvény (az 1848. évi 19. tv.) végrehajtásának egyik fontos alkotóelemeként született a korabeli legjobb elmék közreműködésével és lám, nem csak az adott kontinentális térség levegőjét szaturáló tanszabadság (Lehr- und Lernfreiheit-System) rendszerében gondolkodott, hanem pl. az universitas belső rendjét, belső demokratizmusát, jelesen az ugyancsak történelmileg megszentelt angol diákesküdtársak tapasztalatainak a felhasználásával kínálta elfogadásra a nemzetnek.

A projektum a főtanodai lelkes ifjúság közéleti (politikai) szerepvállalását, az universitas belső rendjének, demokratizmusának kiépítését nemzedékeknek kínálta fel eredeti, ismétlem, történelmileg megszentelt formájában. Íme, a teljességre törekvés nélkül lássunk ebből néhány példát. Az Eötvös-féle alapszabály-tervezet az „Egyetem fegyelmi hatóságai” c. alatt fejlett jogdogmatikai alapozással legiszlált anélkül, hogy a részletek minuciózus kimunkálása dagályos kazuisztikává silányította volna a projektumot. A logikus rendszer a „rendügyelők” szerepének a meghatározásával kezdődik, és azon magatartásformákat vázolja fel, amelyeknek az elbírálása a diákesküdtársak hatáskörébe tartozik. Ezt követi az esküdtárséki képesség, a nyilvános lajstromba vétel, a visszavetési jog és annak a gyakorlati alkalmazása, illetve az eskütétel. Kiemelkedik ebből a sorból a 190. §, miszerint: „A 24 esküdtárséki tag nevei külön felírva, edénybe vettetnek, s az elnök által, egymás után kihúzatnak (és e közben) mind a vádló, mind a vádlott megkérdéztetik, valjon azon tag ellen kinek neve kihúzatott,

akar-e visszavetéssel élni? Mind a vádló, mind a vádlott külön-külön hat tagot vethet vissza. Ha ezen jogukkal élni nem akarnak, azon 12 tag, kiknek nevei legelőször húzattak, ha pedig visszavetési jogukat már kimerítették, a visszamaradott 12 tag képezendi az esküdtszéket.”

A tárgyalás természetszerűen nyilvános és szóbeli, az eljárás egyes szakaszai pedig világos elhatárolást is nyertek volna a tervezet nyomán. A határozottan angolszász példa (a jury) főként a 198. §-tól ötlük a szemünkbe. Így pl.: „A tárgyalás befejezése után az elnök röviden összegzi azt, s az esküdtek által megfajtott kérdéseket (pontosan) felteszi, melyeknek oly határozottaknak kell lenniök, hogy azokra az esküdtek igennel vagy nemmel felelhessenek.” Az elnök ezután a jegyző által írásba foglalt kérdéseket az esküdteknek átadja „...s őket tisztök lelkiismeretes teljesítésére figyelmezteti”, mire azok a határozat meghozatala végett visszavonulnak, hogy az ítélet kimondásáig senkivel érintkezésbe ne kerülhessenek.

Hasonlóan idevág, hogy az esküdtek még a zárt tanácskozás megkezdése előtt elnököt választanak maguk közül (választott főnök), aki a visszavonult esküdtszék előtt „a megfajtott végett általadott kérdéseket felolvassa”. Az esküdtek határozata a „szavazatok általános többsége szerint hozatik”, majd visszatérve a tárgyalás helyére a főnök a történt szavazás szerint a „vétkest” vagy „nem vétkes”-t kimondja. Ha tehát a vádlott „nem vétkesnek nyilvánítatik, az elnöklő bíró által a vád alól felmentetik”, ha (pedig) vétkesnek találtatott, úgy a 183. §-ban meghatározott ítélkező bíróság nyomban a „kiszabandó büntetés iránt (a) szavazatok többségével” hoz ítéletet. Íme előttünk áll tehát a jellegzetesen angolszász típusú esküdtszék, amely a reformkori politikus (jogász) nemzedék tudatában legalább olyan jelentőségűnek tűnt egykoron, mint maga a reformjogalkotás.

Az eljövendő új világ zálogaként tekintett tehát a haladó közgondolkodás nálunk is a modern (polgári) társadalom releváns jogvitáinak a jury-rendszerű, laikus bírászkodás útján történő rendezésére. Íme ezért a kifinomult jogász precízesség ezúttal is (amely nem zárult le a verdikt kimondásával, hanem egy szinte tudatában is felnőttként kezelt, új nemzedék nevelését szolgálva vezetett be, például az „ítélet megsemmisítésének” rendjébe, illetve a végrehajtásba. Az Eötvös-féle egyetemi alapszabály-tervezet tehát egy logikusan szerkesztett fenyítő eljárási rendszer kiépítésében is példát mutatott, és ezáltal a kor leghaladóbb büntető eljárási jogelveit vitte volna át az egyetemi polgárok fogékony tudatába. *Mindennek az eredetét pedig Paider Tivadar, a később nagynevű büntetőjogi professzor elsárgult kézíratos „Napi jegyzetei” alapján tudtuk rekonstruálni, amelyben expressis verbis szól: „Eötvös hivat magához, a jury kidolgozásával bíz meg.”* Alább pedig: „Ismét Eötvösnél voltam, aki dolgozatomat helyben hagyja” – olvassuk a napi jegyzetek július 6., illetve 9-i bejegyzéseit.

Hálás feladvány volna a témakör további módszeres elemzése is, de ez nyilvánvalóan messze elvezetne bennünket már a jelenkori reformok témakörétől. Alap gondolatainkhoz visszatérve, mégis joggal összegezzhetők, hogy az Eötvös-

féle egyetemi alapszabály-tervezet a megkésett polgári átalakulás ügyével azonosult nemzeti értelmiségünk legjobbjainak a szellemét és felkészültségét magában hordozva, valóban alkalmasnak tűnt a tudományszabadság egy olyan, fegyelmi rendjében is ésszerű befogadtatására, amelynek az életrevalósága napnál világosabban mutatja, hogy az alapjaiban polgári jellegű, független magyar kultúrpolitika fennmaradása esetén hazánk soha nem szorult volna az udvari reakció befolyása alatt álló Leo Thun-Hohenstein báró tanügyi reformjaira. Ehhez pedig az 1848:19. tc.-ben foglalt előrelépésen túlmenően nem egy tiszteletreméltó építőkövet szolgáltatott a magyar nemzeti értelmiség felidézett petíciós mozgalma. Az universitas várhatóan napirendre kerülő megújulásához nyilván ma is erre az intellektuális helytállásra lenne szükségünk.

El nem vitatható támaszt jelent a mi számunkra, hogy bár tragikus történelmi tapasztalatok nyomán hazánk – miként ismeretes – a rendszerváltás küszöbén (1988) magáévá tette az Emberi Jogok Egyetemes Törvényét, amelynek a 26. cikkelye pedig a nevelés ügyét eleve összekapcsolta a kulturális jogok megvalósításával, amely nem öncél, mert – idézem – a „nevelésnek elő kell segítenie a nemzetek, valamint az összes faji és vallási csoportok közötti megértést”. (Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, 1948.) Nemzetközi törvény rangjára emelkedtek és a végrehajtási jegyzőkönyv aláírásával hazánkban is hatályos jogi normává (törvénné) váltak tehát az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában (1948) deklarált kulturális jogok. Következésképpen: „Csak a nemzet létét fenyegető veszedelem és a hivatalosan kihirdetett szükségállapot idején lehetne most már jogalapja a vállalt kötelezettségtől történő eltérésnek. (Ld. A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya, 4. cikkely.) Nemzeti nevelésügyünk, a tudományszabadság permanens vajúdása idején is iránymutató lehet tehát, hogy olyan feltételek létrehozására köteleztük el magunkat, amelyek révén mindenki élvezheti az állampolgári (politikai) jogokkal mindenben egyenértékű kulturális jogokat. Nem pusztá óhaj tehát az alkotó (tudományos) tevékenységhez nélkülözhetetlen tanszabadság legiszlálása. A tv. rangjára emelt egyezségokmányok szellemével mindenben egyező alkotmányos és más törvényhozási garanciákat kell tehát kiépítenünk a nevelésügy, illetve a tudomány szabadságának a védelmében.

Az Emberi Jogok Nemzetközi Törvénye tehát sajátos ősforrása (garanciája) ma már a kultúra és a tudomány szabadságát célzó reformjogalkotásnak. Mert nemzedékek tekintenek ránk jogos várákozással az új oktatási reformok, az egyetemi törvény, az intézményi autonómia és sok más kérdés kapcsán. Megcsalott, de ismét várákozásokkal telt állampolgárok kérdezik, hogy lesz-e végre modern értelemben vett tudományszabadság, lehetséges-e egyáltalán a mai modern világ feltételei közt egyetemi autonómia, a valóban jövőt formáló habilitációhoz, a venia legendihez, a tanár- és a tan szabad választásához, a diploma ekvivalenciájának biztosításához, a nézetek és a tudományos eredmények szabad áramlásához stb., illetve az állami felügyelet racionális keretek közt tartásához fűződő elvárásainknak a megvalósítása? Több mint szomorú

valóság, hogy a rendszerváltás óta eltelt idők oly mértékben rendezetlenül hagyták maguk után a kultúra és a tudomány ügyét, ami szinte már a politikai voluntarizmus eszköztárává silányult, és persze mindaddig tartani is fog a zavar és a bizonytalanság, amíg üres (politikai) szlogenekké degradáljuk a kultúrhistoria legalapvetőbb eredményeit. Csak így történhet, hogy valamiféle uniós jogharmonizációs, nem létező kötelmekkel indokolják nálunk az universitas, illetve a tudomány piacosításának a szükségességét (pedig ismeretes, hogy a bolognai nyilatkozatot az Unió soha nem tette kötelezővé. (Hoefele, 2005) A politikai hatalom hálójában vergődő média a tanodák szintjére silányítja ismét intézményeinket, amelyeknek feladata léssen a profit termelése. Azt sulykolja ez a szemlélet, hogy nincs visszatérés a történelmileg megszentelt társadalmi tapasztalatokhoz. Ezért a lázas igyekezet a voluntarista célok legiszlálására, pedig ma már communis opinioként mondhatjuk, hogy nem felülről és nem elsősorban megint a törvényhozástól kellene elvárni a tudományszabadságot. Sokkal inkább arra lenne szükség, hogy valóban alulról, intézményi szinteken és csak a hallgatóval együtt végzett kreatív munka kapjon végre erkölcsi és anyagi elismerést, hogy a tudományos igazságok szabad áramlását, egyáltalán a megújulás igényét a meghaladott idők téveszméi tovább ne akadályozzák. Újjászervezett egyetemünk ilyen értelemben kötelezték el magukat a társadalmi szolidaritás és a közjó szolgálata iránt (Sollicitudo Rei Socialis, 1988), hiszen az „alapító felelőssége, hogy fenntartások nélkül az igazság ügyének szentelje magát”. „Megszentelt Örökség” ez, amivel együtt jár, hogy rendelkezünk azzal a bátorsággal, hogy e tárgyban kimondjuk (akár) a közgondolkodásnak kellemetlen igazságokat is. Ilyen alapokon állva felettébb összetett problémáink jobb megközelítése érhető el, amelynek eszközeként regionális, nemzeti és nemzetközi együttműködést kell szorgalmazni a tudományban, az oktatásban és sok más egyetemi tevékenységünk szférájában a tudományszabadság, illetve a társadalmi haladás védelme érdekében.

Nem lehet kitérni az elől tehát, hogy a tudományszabadság fogalmi köréhez, illetve történelmi szerepéhez tapadó vélelmeket és lehetőségeket végre a maga teljességében láttassuk. E gondolat jegyében szép számban sorakoztak fel azok az ismert személyiségek, akik az MTA Egyetemtörténeti Bizottsága, illetve a Magyar Jogász Egylet és az ELTE ÁJK hívására már az előző években összegyűltek együttes ülésre, és a tudományszabadság fejlődéstörténetének adózva nemegyszer az ősforrásokig is visszanyúltak.

Miért van erre szükség a modern Európa XXI. századába átlépve? – kérdezi széltében tudományos közéletünk hangosan gondolkodója. Azért, mert a „modern Európa azon régiójában élünk, ahol a polgári szabadságjogok törvénybe (illetve alkotmánytörvénybe) foglalt rögzítésére jobbára csak a XIX. század második felében, vagy éppen a XX. században kerülhetett sor. Valóban csak a megkésett polgári átalakulás tűzte napirendre itt a kultúra, illetve a tudomány szabadságát, az éppen sorra került kényszerpályák, terelőutak azonban gyakran a megalapozott reményeket is szétoszlatták. Így van az, hogy a rendszerváltást

követő évtizedeinket is a permanens reform ideái töltik ki. Bár az avatottabb elmék arra figyelmeztetnek bennünket, hogy e téren ma már az alulról történő építkezésre volna multhatatlanul szükségünk inkább, mint a kormányzati ciklusonként változó oktatási törvényekre. *Ne feledkezzünk meg arról, hogy a kultúra és a tudomány szabadságát az Emberi Jogok Egyetemes Törvénye garantálta*, melynek az ún. Végrehajtási jegyzőkönyvét („Egyességokmányát”) is aláírtuk a rendszerváltás közelségében (1988). És mégis, jogos várakozással telt polgártársaink kérdezik nap mint nap, hogy lesz-e végre modern értelemben vett tudomány-, illetve tanszabadság, lehet-e egyáltalán a mai modern világ feltételei közt pl. egyetemi autonómia, a valóban jövőt formáló habilitációhoz, a tanár és a tan szabad választásához, illetve az állami felügyelet racionális keretek közt tartásához fűződő várakozásaink megvalósításában okkal reménykednünk-e. Kétségek közt hányódva könnyen oda jutunk, hogy tán intézményi szinteken kellene végre következetesen megvalósulni annak, hogy csak a hallgatóval együtt végzett kreatív munka kapjon erkölcsi és anyagi elismerést. Ma sem késő, hogy az idevágó problémáinkat (illetve kétségeinket) is kibeszélhetnénk, beleértve a már jól ismert útvesztéseinket is. Mert nem haszontalan időtöltés ám az adott társadalmi tapasztalatok, a történelmileg megszentelt (kipróbált) intézmények feltárása, miként azt vizsgálódásaink is bizonyíthatják.

A megszerzett tudás továbbadásának (prelegálásának) elemi feltétele az adott ágazatban történt előrehaladás útjainak az ismerete. A tudomány szabadság ún. világmodelljei ismeretesek ilyen értelemben a modern tudományosság mintegy fél évezredes történetében (ld. az angol-amerikai college-rendszert, a klasszikus francia szakemberképzést, illetve az ún. Lehr-, und Lernfreiheit rendszereket). Az ősforrások azonban szinte mindegyik rendszerben kimutathatóan a korai renaissance, illetve a humanizmus studium generaleihez nyúlnak vissza. Még a skolasztika emlőin nevelkedett exegetikusaink is eljuthattak így a racionális igazságokhoz (ld. fides querens intellectum). Mert a skolasztika is a ratiót hívta segítségül, hogy tudománnyá váljék – mondja találón Le Goff (1978). Ennek a kornak a felismerései töltötték ki pl. a venia legendi-hez fűződő elvárásokat, a peregrinatio, avagy éppen az ún. disputák (tudományos vitatkozások) stb. szerepét és ezek egyes elemei elvitathatatlanul beépültek a modern oktatási-nevelési világmodellek szinte mindegyikébe. Még a negyedik nagy világmodellként aposztrofált mamut-egyetemek (ld. a Humboldt, a Sorbonne stb.) életében is fellelhetők az ősforrások elemei, mint például a secessio, az autonóm hallgatói képviselői jog, vagy éppen a tudományos utánpótlás (a succrescentia) habilitációs rendszerében történő közreműködés. A példákat persze szinte vég nélkül sorolhatnánk, akár annak igazolására, hogy a korai renaissance, illetve a humanizmus korszakának elemző vizsgálódásai ugyancsak gazdagíthatják hazai tudományos közéletünk fiatal nemzedékeit is.

Volt idő – nem is olyan régen –, amikor a halogató, óvatoskodó hangvétellel pejoratív ítéletek hangzottak el a hazai jogi közgondolkodás szférájában a hajdan volt győri „kalmár város” egyetemi rangra emelését, az Universitas szüle-

tését illetően. Még az állam- és jogtudományok terén járatos elmék is a kétségeket ébresztették a Széchenyi István Egyetem létjogosultságát tekintve, mondván, a nyugat-magyarországi térségben történelmi emlékeinkben sem lelhetők fel azok az alkotó tudományos bázisok, amelyek az adott fakultás utánpótlását, netán az ún. akkreditáltatását biztosíthatták volna. Jó, hogy ez a kételkedés már a múlté, de az már nem hárítható el, hogy az adott régió, az adott oppidum közeli, avagy akár a távolabbi múltjában valóban nincsenek az Universitas szellemiségét gazdagító történelmi előzmények?

Az újabb kutatási eredmények közreadását felvállaló jeles személyiségek mindegyike sikerrel bizonyítja ennek a kétkedésnek az igaztalan voltát. Az idevágó (feltárt) tudományos eredmények azonban nem csak az *Academiae Jaurinensis*, illetve a közelmúltban intézményesült bázisok, az ún. kihelyezett tagozatok létjogosultságát tárták eléink, hanem például a hazai jogi kultúra évszázadokba visszanyúló előzményeit is tetten érték az adott régió, az adott város szellemi értékeit láttatva. Vannak (voltak), akik ezt a ténykörményt felismerve azt a kételyt is hangoztatták, hogy ezek az értékek csak a történelmünk viharait kiállt „püspökvár”, illetve a történelmi egyházak jeles személyiségei, nem egyszer személyes áldozatai tették maradandóvá. De hát még a mi megkésett polgári átalakulásunk korában is a kiemelkedő jelentőségű iskolaváros neveltjei gazdagodhattak ezekből az értékekből.

Volt szerencsénk a szerzőtársaknak is, hogy bár példázatokban, de gyakran világra szóló találmányokban, nemzetben gondolkodók tanításaiban érzékelhetővé tegyék az adott, történelmileg megszentelt hagyatékainkat. Ezt a történelmi igazságtévést a mai fiatalabb nemzedék is magáénak tekinti, főként a mai világunkban oly mértékben érzékelhető technikai tudományos követelményekkel szellemileg is azonosulva. De hol vannak azok a kapaszkodók, amelyek az egyetemi/jogi kultúrákkal felvértezve nemzedékeket állíthatnának csatasorba? Jele-sül a nyugat-dunántúli régiók mindegyikében itt vannak pedig azok a humán tudományos (pl. történelmi, nyelv- és irodalomtudományi stb.) hagyatékok, amelyek egykor a fiatalabb nemzedékek egész sorát animálhatták. A jog világára tekintve nyilván nem hagyhatók figyelem nélkül pl. modernizálódás vívmányai, amelyek a nyelvi megújodás, avagy éppen az ún. „doktrinér falansz” tudományt felszabadító törekvései nélkül aligha lehetett volna eredményes az egyetemi város rangjára történő felemelkedés. De hasonlóan hivatkozhatnánk a maga korában determináns tényezővé vált politikai-kamerális tudományok, egyáltalán a modern státustudományok, avagy éppen az ellenreformációt is sürgető egyetemalapító, Pázmány Péter által megálmodott eredményekre. Ez utóbbi példálózás is arra készthet bennünket, hogy megvizsgáljuk, a Nagyszombati Egyetem első jól ismert saeculumában mit is adott a hazai jogi kultúránk fejlődésének. A kétkedők hangos felkiáltását persze még nem felejtettük el, nevezetesen azt, hogy az 1635-ös egyetemalapítás után még egy ideig nem is volt jogi fakultás. Ez persze történelmileg ismert ténykörmény, de az is feltárt már a közelmúlt kultúrhistoriájában, hogy 1672-től sorra-másra a „kalmár

város"-nak titulált győri püspökség káptalanja delegálta a már századok óta közismert jus patrium (a magyar jog) prelegálásával felruházott személyiségeket, gyakorta a „püspökvár” első, és nyilván leginkább felkészültnek mondható tagjait. Dornikovics Mihály győri kanonok, Kregár István, Matlekovics Ignác és mások alapozták ebben az évszázadban minálunk a korabeli jus patriumra támaszkodó (hasznos) jogi ismereteket. Aligha volna véletlen, hogy a bécsi udvar döntései mindig is a győri káptalan felkészült (elhíresült) személyiségeire épültek. Vélelmezhető persze az is hogy a „kalmár város” szellemisége ekkortájt már alkalmas lehetett a verbőcziánus jog meghaladásának a tudatosítására. Közvetve ezt a vélelmet támasztja alá azoknak az egyházi (vezető) személyiségeknek a korabeli feltűnése, akik a kodifikált jog szükségességét hirdették az ítélkező joggyakorlat szembetűnő hiányosságainak a leküzdése érdekében (ld. a sokat idézett Corpus Juris Hungarici seu decretum generale közreadását). Az Egyetemi Nyomda élén álló Szentiványi Márton gazdag életműve ezen túlmenően is oly mértékben emelte a hazai jogi kultúra reputációját, hogy az a polgári átalakulás eszmehordozóinak is hasznára lehetett. (Vö. Horváth, 1998, 47-49.)

Nos, ne is folytassuk a közismert történelmi példákat, amelyek ma már a XVI. század végéig visszavezetnek bennünket, az új kutatási munkálatok eredményeként. Ne legyen tehát kétségünk afelől, hogy a tudós Hajnik Imre miért sorolta ezeket a személyiségeket és az általuk felkínált lehetőségeket a hazai modern jogi kultúra letéteményesei közé.

Valóban a hazai modern jogi tudományosság hajnalán még a történelmi egyházak kebelén nevelkedettek juthattak el a módszeresen feltárt tudományos igazságok közelségébe. A tiszavirág életű mediaevisztikus egyetemalapítások sem kínálhattak még ebből kivezető utakat. Talán azért is estek áldozatul a pécsi (1367), a pozsonyi (az ún. Academia Istropolitana 1467), avagy a Zsigmond császár német birodalmi törekvéseinek szolgálatára szánt óbudai egyetemalapítási kísérletek. Nagyon valószínű persze, hogy ezek a kísérletek a jogi tudományosság otthonát jelentő jogi fakultások alapozásáig sem jutottak el, bár a feltárulkozó töredékes ismeretek az itáliai egyetemek valamelyikén tanult jogtudóinkról is hírt adtak az utókornak. Ez utóbbiak is jobbra klerikusok voltak, illetve a kánonjog avatott képviselőivé válhattak. És ez így volt a humanizmus, illetve a korai reneszánsz studium generale-inak nevezett tanodában is, ahol jobbra a fiatalabb korban befogadott, tanulékony elmék a vezető egyháziak által celebrált ünnepi rendezvényeken szükséges ismereteket szereztek, amelyek persze a kánonjog patrisztikai hagyatékain túlra csak nagyritkán vezettek. Jobbra ezek az egyháziak által szervezett studium partikularek hallgatói sorából emelkedtek ki már az Árpád-kor második felében párizsi mintára szervezett studium generalek, de a szentszék még ezeken a szinteken sem adott ösztönzést az önálló jogi fakultások szervezésére.

A studium generalekban zajló szellemi tevékenységet persze a szélesedő okleveles (írásbeli) joggyakorlat és az egyháziak neveltjeinek az itáliai egyetemeken szerzett felkészültsége vitte előbbre. Ezért is mondhatjuk az újabb

kutatási eredményekre támaszkodva, hogy a hazai jogi tudományosság ősforrásai a korai reneszánsz, illetve a humanizmus korszakában jelentkeztek. Az ennek bizonyítékait feltáró ismereteket (ld. Horváth, 2006. nyomán) kell még persze közelebbről is láttatni, hogy az Árpád-kori egyházmegyék sok vihart átéltek püspökségi archívumaira irányítsuk ismételten a figyelmet. Az egyházmegyék káptalani levéltárai mentettek át számottevő levéltári fondokat, és ezek sorában tartja számon a kultúrhistoria pl. a győri, a nyitrai, a zágrábi püspökségi irattárakat. Egy új kutató nemzedék eredményes munkája adhat tehát megközelíthetően teljes képet a hazai jogi kultúra ősforrásaira is. Jó példája lehet ennek a korai reneszánsz és a humanizmus talaján izmosodó studium generalek joggal remélhető feltárása is. Erre nyújthatnak ösztönzést azok a nemrég feltárt (veszprémi) levéltári adalékok, amelyek szélesebb értelemben a hazai jogi kultúra ősforrásainak a megismerését maradandóan szolgálják.

IRODALOM

- Berzeviczy Albert (1905): *Törvényjavaslat az elméleti jog- és államtudományi oktatásról*. Budapest.
- Bónis György (1972): *Középkori jogunk elemei*. Budapest.
- Csizmadia Andor (1965): A pécsi egyetem a középkorban. *Studia Juridica Auctoritate Universitatis Pécs*, Publicata 40. Budapest.
- Csonka Ferenc (1896): *Jogi oktatásunk javításáról*. Budapest.
- Dittrich, ErhardK(1974): *Die deutschen und österreichischen Kameralisten*. (Erträge der Forschung, Bd. 23.) Darmstadt.
- Eckhart Ferenc (1936): *A Jog- és Államtudományi Kar története, 1667–1935*. Budapest.
- Fejér György (1835): *Historia Academiae Scientiarum Pasmaniae archiepiscopalis*. Buda.
- Hajnik Imre (1889/1890): A jogtanítás múltja és fejlődése egyetemünkön, *Acta Univ. Pasmaniana*.
- Heinrich Denifle (1885): *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*. Berlin.
- Hoefele, Joachim (2005): Az internacionalizálás és a globalizáció hatásai a hármas tagolású oktatás területén. *Valóság*, XLVIII. évfolyam 6. szám, 1–7.
- Horváth Pál (1971): *Tendances de réforme pour la réalisation de l'Université socialiste (1945–1970)*. Budapest.
- Horváth Pál (1973): *Egyetemtörténeti tanulmányok (Adalékok a modern felsőoktatási rendszerek kifejlődéséhez)*. ELTE ÁJK kiadv. Budapest.
- Horváth Pál (1998): A módszeres kutató-elemző jogi historizmus kezdetei és a „Corpus Juris Hungarici seu decretum generale”. *Győri Tanulmányok*, 20. sz. 45–51.
- Horváth Pál (2006): A korai reneszánsz studium generaleja. *Iustum Aequum Salutare* 1–2. sz. 37–44.
- Jakó Zsigmond (1976): *Írás, könyv, értelmiség*. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bukarest.
- Kardos Tibor (1955): *A magyarországi humanizmus kora*. Budapest.
- Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I. Budapest.

- Kornis Gyula (1927): *Magyarország közoktatásügye*. Budapest.
- Kosáry Domokos (1980): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.
- Kubinszky Lajos (1947): *A vallás- és közoktatásügyi igazgatási jog vázlatja*. Budapest.
- L'activité de recherches scientifiques de la faculté de Droit de l'Université „Eötvös Loránd” aux années 1976 et 1980 par Berényi. In: *Annales Univ. Sc. Budapestinensis. Sectio Juridica*, Tom XXIII. (1981)
- Le Goff (1978): *Les intellectuels au Moyen Âge*, Coll. Point Histoire, Seuil.
- Lentze, H. (1962): *Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein*. Graz - Wien.
- *L'Histoire de la Faculté de Droit de l'Université „Eötvös Loránd” de Budapest (1667-1967)* Budapest, 1967.
- Lukinich Imre (1933): *Az egyetem alapításának története*. Pécs.
- Pauler Tivadar (1878): *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*. Budapest.
- Pauler Tivadar (1880): *A budapesti m. k. Tudományegyetem története*. Budapest.
- Paulsen, Fr. (1919): *Geschichte des gelehrten Unterrichts*. 3. Aufl. Leipzig.
- Sashegyi Oszkár (1974): *Iratok a magyar felsőoktatás történetéből 1849-1867*. Budapest.
- Schwarz, Richard (1962): *Universität und moderne Welt*. Berlin.
- Szász-Schwarz Gusztáv (1912): *Parerga. Vegyes jogi dolgozatok*. Budapest.
- Vécsey Tamás (1889): *A jogi szakoktatás reformjáról*. Jogászegyleti értekezések, V. köt. Budapest.